

LÁSZLÓ TAMÁS – BAUER BÉLA

Kádár János emlékezete a magyarországi történelemtankönyvekben¹

Absztrakt

Jelen tanulmányunkban nem törekszünk Kádár János történelmi szerepének elemzésére, hanem arra keressük a választ, hogy a magyarországi „létező szocializmus” vezető politikai szereplőjének karaktere milyen módon épül be napjaink magyar társadalmának emlékezetébe. A kritikai diskurzuselemzés módszerének elveire alapozva a jelenkori magyarországi történelemtankönyvekben megjelenő megnyilatkozásokat vesszük górcső alá. A kutatás egyik kiindulópontjának – a téma sajátosságaiból adódóan – a történelemtankönyvet tekintjük mint egyfajta „hivatalos” és mértékadó ismeretgyűjteményt. Jelen tanulmány keretei között arra vonatkozóan teszünk megállapításokat, hogy Magyarország előző politikatörténeti korszakának „névadója” hogyan jelenik meg azon a diskurzusszíntéren, ami – legalábbis elméletileg – origója és viszonyítási alapja a magyar nemzeti közösség emlékezetének.

Kulcsszavak: Kádár János, történelemtankönyvek, emlékezet, diskurzus, színtér

Abstract

In the present study, we do not seek to analyze the historical role of János Kádár, but to seek the answer to how the character of the leading political actor of “existing socialism” in Hungary is integrated into the memory of today’s Hungarian society. Based on the principles of the method of critical discourse analysis, we examine the statements appearing in contemporary Hungarian history textbooks. Due to the peculiarities of the topic, one of the starting points of the research is the history textbooks as a kind of “official” and authoritative collection of knowledge. Within the framework of the present study, we make findings about how the “namesake” of Hungary’s previous political history appears on the discourse scene, which is, at least in theory, the starting point and reference of the memory of the Hungarian national community.

Keywords: János Kádár; historical textbooks; memory; discourse; scene

¹ Tanulmányunk a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és a Századvég Alapítvány együttműködésében végzett kutatáshoz kapcsolódik, melynek témája a kommunista diktatúra emlékezete a magyar társadalomban. Lásd erről részletesebben: Bauer et al. 2021.

A kutatás és jelen tanulmány keretei

A Századvég Politikai Iskola Alapítvány a Nemzeti Emlékezet Bizottságával együttműködésben 2017-ben és 2018-ban egy többlépcsős, egymásra épülő szakaszokból álló kutatást végzett², amelynek munkacíme *A kommunista diktatúra emlékezete a magyar társadalomban*. Megközelítésünk egy összetett módszertanra épít, mely során többféle diskurzusszintér³ párhuzamos, illetve egymásra épülő vizsgálatával igyekszünk pontosabb és átfogóbb képet adni a tanulmányozott időszak emlékezetéről és az azt befolyásoló tényezőkről. A vizsgálat egyik kiindulópontjaként öt, a magyarországi közoktatásban az érettségi előtt álló diákok által a kutatás adott szakaszának idején is használt történelemtankönyvet választottunk elemzésünk tárgyául.⁴

A meglehetősen szűkre szabott – e tanulmányban tárgyalt – téma kiválasztása mögötti koncepció szerint a szovjet megszállástól (1945) – vagy más történelmi szemléleten alapuló értelmezés szerint „felszabadulástól”⁵ – a rendszerváltoztatásig (1989/1990) tartó időszakról való gondolko-

2 A kutatás négy szakasza: 1. szakértői interjúk, dokumentumelemzés, online diskurzuselemzés; 2. fókuszcsoportok; 3. kérdőíves felmérés, fesztiválkutatás; 4. fókuszcsoportok, szakirodalmi kitekintés.

3 Diskurzusszintér alatt olyan kommunikációs tereket értünk, amelyek egymástól igen eltérő jellegzetességük mind az ott zajló kommunikáció jellege, mind pedig a részt vevő ágensek tulajdonságai, felkészültsége alapján. A történelemtankönyvek csak egy szintért képviselnek a sok közül, mely a vizsgált téma történész szakértői által erősen kanonizált elemeit, ismereteit sűríti. Ez egyúttal elméletileg azt is jelentheti, hogy ez a szintér kiindulópontként és viszonyítási alapként szolgálhat a más diskurzusszintereken (például az online közösségi terekben, közéleti-politikai diskurzusokban, mindennapi lakossági véleményserékben) megjelenő kommunikáció számára. A társadalmi emlékezet vizsgálatához a különféle diskurzusszintereken felfedezhető megnyilatkozások elemzését látjuk szükségesnek – jelen tanulmány keretei között a potenciális „origónak” számító történelemtankönyveket tekintjük át. A szintér fogalmának hasonló, de jóval cizelláltabb megközelítéséhez lásd: Domschitz–Hamp 2006, 101–173.

4 A tankönyvek pontos listáját 2017 tavaszán állítottuk össze, az Oktatási Hivatal által jóváhagyott valamennyi, az adott képzési szinten elérhető, általános képzési formájú, tematikájú kötetet bevonva elemzésünkbe. Ezek a következők voltak: Bihari Péter – Doba Dóra 2006/2009: *Történelem a 12. évfolyam számára*. Budapest, Műszaki; Borhegyi Péter – Bódy Zsombor – Kojanitz László 2016: *Történelem 12. tankönyv*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet; Boronkai Szabolcs – Kaposi József – Katona Tamás – Száray Miklós 2016: *Történelem 12. A középiskolák számára*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet; Dupcsik Csaba – Repárszky Ildikó 2003/2016: *Történelem IV. Középfiskolák számára*. Budapest, Műszaki; Kovács István – Kovácsné Bede Ágnes 2001/2008: *Történelem – tankönyv. 12. osztály. XX. század*. Debrecen, Pedellus.

5 A Boronkai és mások által írt történelemtankönyv például a korszak tárgyalásánál a törzsszöveget kiegészítő első ábrával és feladattal arra invitálja olvasóit, hogy „vitassák meg, hogy a két fogalom (megszállás, felszabadítás) mennyiben és mikor áll egymással ellentétben!” Boronkai–Kaposi–Katona–Száray 2016, 38.

dást erősen befolyásolhatja, hogy az abban az időben történeteket hogyan mutatják be a tankönyvek. Továbbá ezt az ismeretet – amely része lehet identitásunknak is – milylen értékek, értékrendek határozzák meg.

A magyar társadalom emlékezetében⁶ a korszak 1956 utáni részének meghatározó, központi alakja Kádár János személye – nem véletlen, hogy a Kádár-rendszer, illetve -korszak elnevezések általánosan elfogadottak, és használatuk széles körben elterjedt. A történeti időben távolodva az effajta megszemélyesítés a jelentéssűrítés révén egyszerre segítheti a tájékozódást, ugyanakkor információvesztéssel, az értékelések sarkosabbá válásával is járhat.⁷ A kifejezések használatát és bizonyos témákhoz való gyengébb-erősebb kapcsolódását semmiképpen sem tekintjük véletlenszerűnek vagy pusztán szövegalkotási, stiláris következménynek. Az elemzés alaptétele szerint a szövegekben fellelhető lenyomatokból következtethetünk a hivatalos emlékezet alakulására és az azt formáló, szándékolt és nem szándékolt előítéletekre.⁸

Az alkalmazott szemléletmód nagyban épít két, elsősorban kvalitatív szemléletű kutatási módszertanra, a megalapozott elméletre,⁹ illetve a kritikai diskurzuselemzésre.¹⁰ Az elemzési folyamat során előzetes hi-

6 Lásd erről Assmann 2013, Nora 2010.

7 A történeti-történelmi emlékezet problematikájáról lásd: Gyáni 2020.

8 Raymond Williams a szelektív tradíció kultúrája fogalmának segítségével írja le meggyőzően a közösségek emlékezete alakulásának szociológiai „törvényszerűségeit” – bővebben lásd: Williams 2003, 33–40.

9 Bővebben lásd például: Corbin–Strauss 2015.

10 A diskurzuselemzés egy néhány évtizedes múltra visszatekintő, európai hagyományokkal rendelkező kommunikációelemzési módszer. Képviselőinek felfogása szerint a tág értelemben vett beszéd (ide értendő mindenfajta írásos kommunikáció is) a társadalmi cselekvés egyik formája. A társadalmi nyilvánosságban megjelenő vélemények ágencsoportok sajátos nyelvrendszerének a lenyomatai. Egy-egy adott diskurzusról más-más kontextusban és más-más fogalmi apparátus segítségével beszélnek az egyes résztvevők. Az ágensek (és ágencsoportok) egymáshoz való viszonya a megnyilatkozó személyek elvi egyenrangúságán alapul; azaz a diskurzusok hatalmi, hierarchikus összetevői sohasem előre eldöntöttek. A társadalmi valóságot diskurzusok által (is) hozzuk létre, melyek egymáshoz is kapcsolódhatnak. Egy-egy adott téma vonatkozásában kimutathatók úgynevezett csomóponti diskurzusok (gyakran kulcsfogalmak), melyek köré az egyes ágencsoportok saját érvelésüket és stratégiájukat építik. A diskurzusokban való részvétel azáltal is valódi társadalmi cselekvéssé válik, hogy a résztvevők, ágensek a bevésszés (vagy tematizáció) révén folyamatosan uralni próbálják, hogy a társadalom kommunikatív színterein adott téma vonatkozásában milyen gondolatok, fogalmak, érvelések számítsanak relevánsnak és legitimnek. A diskurzuselemzésnek nincs egyetlen, általánosan elfogadott módszertana – elemzésünkben az elméleti belátásokra alapozva mindenekelőtt a vizsgálat tárgyához igazítottuk a konkrét technikákat. A diskurzuselemzésről és annak elméleti hátteréről bővebben lásd Foucault 1998, 50–74; a különféle megközelítések és empirikus irányok összefoglalásáról: P. Szilczl 2018, 3–26; a kvantitatív és kvalitatív szövegelemzési módszereket és e kettő kapcsolatát is tárgyalva pedig Nemesi 2016, 185–215.

potézisalkotás helyett a fenti alapvetésekből kiindulva pusztán kétféle mintavételi szempontot határoztunk meg, melyek alapján kiemeltük a vizsgálandó szövegrészeket. Egyrészt a tankönyvekben egyértelműen, nevesített módon megjelenő, közvetlenül Kádár János személyére vonatkozó, őt említő egybefüggő szövegegységeket, másrészt ugyanilyen szövegrészeket, amelyek nem közvetlenül Kádár személyéhez, de az ő nevéből képzett (vagyis személyével nyilvánvalóan összekapcsolható) fogalmakhoz (például Kádár-rendszer, Kádár-korszak – előzetesen nem meghatározva konkrét kifejezéseket) kapcsolódtak. Ezt követően az elemzési folyamat során kvantitatív és kvalitatív technikákat vegyesen alkalmazva, az elemzéshez összeállított szövegtankönyv korpusz sajátosságaihoz rugalmasan igazodva, lépésről lépésre igyekeztünk fölfejtetni a történelemtankönyvek által kínált olvasato(ka)t, illetve a Kádár-képek némiképp eltérő hangsúlyait.¹¹ Az alábbiakban az egzaktabb adatoktól az értelmező meglátásokig haladva mutatjuk be e munka eredményét.

Előfordulások a történelemtankönyvekben – a számok alapján

Áttekintő jelleggel érdemes először megnéznünk a tényszerű adatokat (1. táblázat). Bár a tankönyvek közötti eltérések több – elemzésünk szempontjából kevésbé lényeges – okból is adódhatnak (például, hogy az egyes szerzők milyen terjedelmű szövegeket írtak, hány illusztrációval, kiegészítővel látták el írásukat, vagy hogy ezek között mennyi volt az idézett dialógus), megállapíthatunk néhány fontos különbséget is.

Általánosságban két tankönyvben, a Borhegyi–Bódy–Kojanitz, illetve a Dupcsik–Repárszky által jegyzett kötetben jóval több szó esik Kádárról, mint a további – általunk vizsgált – háromban. A személynévközpontú megfogalmazások csekély arányával lóg ki a többi közül a Bihari Péter és Doba Dóra nevéhez fűződő tankönyv. Ebből, ha a szerzők értéksemleges-

¹¹ A megalapozott elmélet módszerének elveivel összhangban iteratív folyamat keretei között döntöttünk az éppen soron következő elemzési lépésről az addig feltárt adatok, ismeretek függvényében. Az elemzési technikák részletesebb bemutatását ezért az olvasóval is lépésről lépésre ismertetjük, nyomon követve az általunk is bejárt megismerési utat.

ségre törekvő szándékára nem is következtethetünk egyenesen, könnyen beláthatjuk, hogy egy megszemélyesítő jellegű szimbolizációtól mentesebb tankönyvet vehet kezébe az olvasó, mint a többi esetében. A Kovács István és Kovácsné Bede Ágnes neve alatt megjelent kötet abból a szempontból érdekes, hogy bár az összes előfordulást tekintve csak a negyedik helyet foglalja el az elemzett dokumentumok között, ebben a műben találhatjuk a Kádár-émlítések között arányait tekintve a legtöbb, közvetlenül a politikus személyét érintő megnyilatkozást, ezek túlnyomó többségét pedig a törzsszövegben.

1. táblázat: A „Kádár” szótövet tartalmazó előfordulások száma a tankönyvekben (darab)

Bihari–Doba 2006/2009	Személyét megnevezve	Kapcsolódó kifejezésként	Összesen
Törzsszövegben	13	14	27
Kiegészítőként	14	21	35
Összesen	27	35	62
Borhegyi–Bódy–Kojanitz 2016	Személyét megnevezve	Kapcsolódó kifejezésként	Összesen
Törzsszövegben	24	26	50
Kiegészítőként	66	38	104
Összesen	90	64	154
Boronkai–Kaposi–Katona–Szárny 2016	Személyét megnevezve	Kapcsolódó kifejezésként	Összesen
Törzsszövegben	15	11	26
Kiegészítőként	43	21	64
Összesen	58	32	90
Dupcsik–Repárszky 2003/2016	Személyét megnevezve	Kapcsolódó kifejezésként	Összesen
Törzsszövegben	25	15	40
Kiegészítőként	84	16	100
Összesen	109	31	140
Kovács – Kovácsné Bede 2001/2008	Személyét megnevezve	Kapcsolódó kifejezésként	Összesen
Törzsszövegben	30	7	37
Kiegészítőként	28	11	39
Összesen	58	18	76

Tematikus kapcsolódások, hangsúlyok

Az elemzés további részében – a fókuszáltabb vizsgálódás érdekében – szükségesnek tűnt szűkíteni a tárgyalt szövegegységek körét. Feltételezve, hogy elsősorban a tankönyvek törzsszövege tartalmazza a megjeleníteni, átadni kívánt legfontosabb tudáselemeket, a következő oldalakon az ezekben megjelenő részeket fogjuk megvizsgálni.

A történeti időrendet követő tematikus fejezetek esetében megfigyelhető egy olyan, természetesnek tekinthető elv, hogy az 1956-ot követő megtorlásokig főként Kádár személyéről szólnak a szövegek, az ezt követő időszakot tárgyaló fejezetekben viszont előtérbe kerülnek a kapcsolt szövszövegelemek (például Kádár-rendszer), amelyek a kialakult rezsim történelmi eseményeit tárgyalják (2. táblázat). A rendszerváltás eseményeihez közeledve ismét előtérbe kerül a szövegekben Kádár János személye – és „életművének” értelmezése, értékelése. Az egyes tankönyvek között bizonyos különbségeket tapasztalhatunk. A Bihari–Doba-féle nem említi Kádárt semmilyen összefüggésben a Rákosi-korszakról szóló fejezetek törzsszövegében. Így ebből a megközelítésből úgy tűnhet, hogy Kádár nem volt résztvevője Rákosi Mátyás diktatúrájának, illetve nem volt elszenvedője azoknak a koncepciók eljárásoknak, pereknek, amelyek az 1948–1953 közötti időszakot jellemezték. Ez a fajta megközelítés azt is sugallhatja, hogy Kádár új szereplőként jelenik meg a magyar politikai közegben.

Bár nem tartozik szorosan az elemzési szempontjaink közé, de érdemes megemlíteni, hogy bizonyos területeket – amelyeket a Kádár-korszakban tabusítottak – egyáltalán nem vagy csak korlátozottan említenek a szerzők. Ilyen tabunak tekinthetjük – például – a külhoni magyarok témáját. A Dupcsik–Repárszky-szerzőpáros által jegyzett kötet az, amelyik leginkább kerüli a problémát. Ez azt eredményezi, hogy nem érzékelteti a rezsim felelősségét a – jelenlegi határainkon kívül élő – magyarok helyzetének ellentmondásaival kapcsolatban.

A Kádár-korszak utóéletét, emlékezetét csupán két tankönyv (a Borhegyi és szerzőtársai, valamint a Boronkai és szerzőtársai által írottak) érinti.

Az „érett” Kádár-korszak folyamatainak, eseményeinek a politikai vezető személyéhez való kötődését – legalábbis a szövegben található megfogalmazások szintjén – a Borhegyi–Bódy–Kojanitz-féle, de leginkább

a Dupcsik Csaba és Repárszky Ildikó nevével fémjelzett kötet hangsúlyozza, Kovács István és Kovácsné Bede Ágnes műve pedig a többihez képest az 1956-ot követő megtorlás és a rendszerváltás eseményei között él nagyobb előszeretettel Kádár János neve megjelenítésével.

2. táblázat: A „Kádár” szótövet tartalmazó előfordulások száma a tankönyvek tematikus fejezeteinek törzsszövegében (darab)¹²

Felső sor: személyként megnevezve Alsó sor: kapcsolódó kifejezésként	Bihari–Doba 2006/2009	Borhegyi– Bódy– Kojánitz 2016	Boronkai– Kaposi– Katona– Szárny 2016	Dupcsik– Repárszky 2003/2016	Kovács – Kovácsné Bede 2001/2008	Összesen
Rákosi-rendszer	0	2	2	1	2	7
	0	0	0	0	0	0
Forradalom és szabadságharc	5	7	2	1	3	18
	1	0	0	0	0	1
Megtorlás	2	5	5	6	11	29
	2	7	2	5	3	19
„Érett” Kádár-korszak	3	6	3	12	4	28
	7	13	3	9	2	34
Rendszerváltás és közvetlen előzményei	2	4	3	5	10	24
	3	3	3	1	1	11
Határon túli magyarok	1	0	0	0	0	1
	0	2	1	0	1	4
Világpolitikai kontextusban	0	0	0	0	0	0
	1	0	0	0	0	1
A Kádár-korszak utóélete	0	0	0	0	0	0
	0	1	2	0	0	3
Összesen	27	50	26	40	37	180

A szövegek implikált (kapcsolódó) jelentéseiről, értékrendszeréről, a valószínűsíthető olvasatokról további információt árulhat el, hogy a 180 előfordulás a tankönyvek törzsszövegeiben milyen kifejezéseket jelenít meg (3. táblázat).

12 A táblázatban szereplő tematikus összevonások a kutatói interpretáció részét képezik.

Összességében elmondható, hogy a tankönyvek mind egy jól körülhatárolt, néhány elemből álló szókészletet használnak, ami – leggyakrabban megjelenési formáiban – a „Kádár”, „Kádár János”, „Kádár-rendszer”, „Kádár-korszak”, valamint a „Kádár-kormány” kifejezésekben ölt testet. Ugyan az olvasó/tanuló számára fölkínált értelmezéseket tekintve jelentős különbségekre utaló jeleket nem észlelhetünk, a másodlagosan preferált kifejezések utalhatnak némi értékrendi hangsúlyeltolódásra az egyes tankönyvek között. A Borhegyi–Bódy–Kojanitz-féle hatalomfókuszú szóhasználat („Kádár-rendszer”, „Kádár-kormány”, „kádári vezetés”, „kádári hatalom”) arra utal, hogy a korszak diktatórikus jellegét kívánják hangsúlyozni a szerzők. A Bihari–Doba-kötet választásai („kádári politika”, „kádári kiegyezés”, „kádári »puha diktatúra«”) inkább egyfajta megengedő-szépítő-reálpolitikai olvasat előnyben részesítésére engednek következtetni. Dupcsik Csaba és Repárszky Ildikó tankönyvének szövegezése („kádári kultúrpolitika”, „kádári Magyarország”, „Kádár-kor”, „kádári szólam”, „kádári ellenforradalmi erők”, „kádári rendszer”) a korszak Kádár személyével összefonódó jelentőségének enyhén kritikus hangsúlyozására utal, a Kovács-szerzőpárosé pedig egy – némiképp talán leegyszerűsített – személyközpontú megközelítés előnyben részesítésére (a Kádár személyét említő szóalakokon kívül alig jelenik meg valamilyen képzett, kapcsolódó kifejezés). A Boronkai és szerzőtársai által készített tankönyv szóválasztásai (főként Kádár család- és keresztnevének a többi kötethez képest akkurátusnak tekinthető használata) neutrális, erősen értéksemlegességre törekvő kép kialakítását sugallják.

Látható tehát, hogy már egy kvantitatív-tartalomelemzési jellegű összehasonlítás alapján is körvonalazódnak eltolódások az egyes tankönyvekben megjelenő Kádár-képeket illetően. Az egzakt adatokra támaszkodó – eddig bemutatott – elemzés megbízható talajt jelent a következőkben kifejtendő kvalitatív-hermeneutikai jellegű megállapítások számára.

3. táblázat: A „Kádár” szótövet tartalmazó kifejezések és előfordulásai a tankönyvek törzsszövegében (darab)

	Bihari–Doba 2006/2009	Borhegyi– Bódy–Kojá- nitiz 2016	Boronkai–Ka- posi–Katona– Szárny 2016)	Dupcsik– Repárszky 2003/2016	Kovács – Ko- vácsné Bede 2001/2008	Összesen
Kádár	7	14	4	21	16	62
Kádár János	6	10	11	4	14	45
Kádár-rendszer	4	10	4	2	4	24
Kádár-korszak	5	4	3	4	2	18
Kádár-kormány	2	7	1	2	1	13
Kádárék	0	1	1	1	0	3
kádári vezetés	0	2	0	0	0	2
kádári hatalom	0	2	0	0	0	2
kádári politika	1	0	0	0	0	1
kádári kiegyezés	1	0	0	0	0	1
kádári „puha diktatúra”	1	0	0	0	0	1
kádári konszolidáció	0	0	1	0	0	1
az egypárti diktatúra kádári változata	0	0	1	0	0	1
kádári kultúrpolitika	0	0	0	1	0	1
kádári Magyarország	0	0	0	1	0	1
Kádár-kor	0	0	0	1	0	1
kádári szólam	0	0	0	1	0	1
kádári ellenforradalmi erők	0	0	0	1	0	1
kádári rendszer	0	0	0	1	0	1

A kirajzolódó Kádár-képek

A fentiek alapján a történelemtankönyvek első ránézésre élesen szemben álló narratívákkal nem szolgálnak a Kádár János személyével-karakterével fémjelzett történelmi korszakot illetően. A mégis körvonalazódó, hangsúlyaikat tekintve valamelyest különböző Kádár-képek mögött azonban egyúttal más-más világmagyarázatokat, értékrendi megközelítéseket és társadalomképeket láthatunk.

A következőkben szövegrészeket, idézeteket fogunk megvizsgálni, amelyekben tetten érhetők a megfogalmazások mögött rejlő előítéletek – egyúttal a történelemtankönyvek által preferált értékekre, értékrendekre visszavezethető különféle olvasatok, hangsúlyok (a következő alcímek ezeket hivatottak jelezni).

Történelmi folyamatok, személyektől független szükségszerűségek hangsúlyozása

„Kádár János – a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) főtitkáraként – 1956 novemberétől 1988 májusáig maradt hatalmon. A közvélemény először árulónak, hóhérnak, szovjet helytartónak tartotta; később bölcs, megfontolt, a kommunista pártfőtitkárok közül kiemelkedő vezetőnek; végül makacs öregembernek, aki a nyilvánvaló válság ellenére sem hajlandó távozni posztjáról.”¹³

Bihari Péter és Doba Dóra kötete helyenként ugyan érezhetően negatív Kádár-képpel dolgozik, de a politikust élesen elítélő szövegrészt nemigen találhatunk (a fenti részletben is mintegy távolítva, a „közvélemény” változó hangulatától függő okozatként jelenik meg egyfajta értékelés). A fenti szöveg jól tükrözi, hogy a szerzőpáros – a tanulók számára is értelmezhetően – korszakolja a Kádár-rendszert. Ebből következően jellemzők a pró és kontra típusú bemutatások (az egyes szövegegységek jellemzően nem visznek végig egy egyértelműen negatív vagy pozitív előjelű értékelést), de még hangsúlyosabb, hogy a személyek, karakterek inkább a történelmi szükségszerűségek, folyamatok „megjelenítői”, semmint mozgatói.

„A Kádár-rendszer diktatúra maradt, megőrizte az 1950-es évek »sztálini« berendezkedésének alapvonásait, mindennapjaiban azonban egyre inkább különbözött a Rákosi-rendszertől, sőt a többi szocialista országtól is.”¹⁴

¹³ Bihari–Doba 2006/2009, 182.

¹⁴ Uo.

Ez a megközelítés alkalmas arra, hogy csökkentse a korszak politikai szereplőinek felelősségét, és megteremtse – a történelmi időszakot meg nem élt tanulóknak – a Kádár-korszak nosztalgikus értelmezésének alapjait. A tankönyv felépítése (a nagy fejezetek szintjén nem különül el kifejezetten magyar történelmi rész) is erősíti az internacionalista, de legálábbis a távlati, a nemzeti kereteket átlépő nézőpontot.¹⁵

Személyes felelősséget hangsúlyozó, érvelő „nosztalgiarombolás”

„Az életszínvonal javulása révén tudott a rendszer pótlólagosan legitimitációt teremteni a maga számára, illetve feledtetni hatalomra jutásának véres körülményeit. A Kádár-rendszer 1956 egyik legfontosabb tanulságaként a maga számára azt szűrte le, hogy az életszínvonal emelése nélkül nem érezheti biztonságban magát. [...] A Kádár-rendszernek ez a gyakorlata a társadalom atomizálódását segítette elő, és mivel költségesen hosszú ideig érvényesült, nagymértékben kiölte a közösségi cselekvésre irányuló hajlandóságot. [...] Ez a közös, illetve a közéleti cselekvés bármely formájától irtózó mentalitás a Kádár-rendszer egyik még ma is érzékelhető öröksége.”¹⁶

Borhegyi Péter, Bódy Zsombor és Kojanitz László könyve egy másik, az előzőtől merőben eltérő nézőpontot, megközelítést alkalmaz. Egyértelműen érvényesül a történelmi események nemzeti, közösségelvű értékelése, részletes, megalapozott, de célirányos érvelés irányul a Kádár-nosztalgia indokoltságának megcáfolására (a leírt történelmi események megszövegezésénél azok racionális összefüggésekben való elhelyezése mellett hasonló fontossággal jelenik meg egy, a jelenből visszatekintő, a folyama-

15 A tankönyv nem választja szét az egyetemes és a hazai történelmi eseményeket a nagyobb fejezetek szintjén – ezáltal a többihez képest egészen más értelmezési kereteket kínál. A kötet nagy fejezetei: Bevezetés; Az első világháború és következményei (1914–1920); A tömegek kora (1900–1945); Az Európán kívüli világ (1900–1945); Demokráciák és diktatúrák Európában (1919–1939); A második világháború és következményei (1938–1948); A hidegháború kora (1948–1990); A posztindusztriális korszak (1945–2000); Az Európán kívüli világ (1945–2000); Az európai egység felé (1945–2000). Bihari–Doba 2006/2009.

16 Borhegyi–Bódy–Kojanitz 2016, 132.

tokat a látható következmények felől megérteni kívánó szemléletmód). A diktatórikus viszonyok és a felelősség kérdése hangsúlyosan és erkölcsi szempontokat alkalmazva jelenik meg a szövegben. Mind a nemzetközpontú, mind pedig a morális alapú megközelítésre (lásd: Kádárék nyíltan lemondtak az erdélyi magyarok támogatásáról) utaló további példának tekinthető a következő szövegrészlet.

„Erdélyben szovjet nyomásra létrehoztak egy Magyar Autonóm Tartományt 1952 és 1968 között, de amikor Kádárék nyíltan lemondtak az ottani magyarok támogatásáról, a románok felszámolták azt. [...] A beolvasztás a legeredményesebb az ausztriai Burgenlandban volt, ahol ma már szinte csak szórványmagyarok találhatók. Velük a Kádár-korszakban szinte semmi kapcsolat nem volt, hiszen a vasfüggöny túloldalán éltek.”¹⁷

Értéksemlegességre törekvő, tárgyilagosságot fontosnak tartó¹⁸ leírások, pró és kontra szempontok, a „középutasság” hangsúlyozása

„Kádár a forradalom emlékét és a magyar nép ellenszenvét kihasználva megakadályozta Rákosi visszatérését Magyarországra, s legközvetlenebb követőit fokozatosan kiszorította a hatalomból. Néhány kivételtől eltekintve nem ítélték el a Rákosi-korszakban törvényteleniséget elkövető politikusokat, hanem az államigazgatás különböző szintjeire helyezték el őket, így befolyásuk részben megmaradt. A forradalomból okulva a párt vezetői óvakodtak a személyi kultusz felelevenítésétől (Kádár János is visszautasította ezt), a – látványos és naponkénti – po-

¹⁷ Mind a nemzetközpontú, mind pedig a morális alapú megközelítésre utaló további példaként lásd: Borhegyi–Bódy–Kojanitz 2016, 189.

¹⁸ Az „értéksemlegességre törekvő” jelzőt pontosítandó azért is tartjuk fontosnak a „tárgyilagosság” kifejezés alkalmazását, mert bizonyos mértékig minden történelemtankönyvvel szemben megjelenő igény, hogy ne tartalmazzon egyoldalú részrehajlásokat. Ebben az esetben azonban azt láthatjuk, hogy a kérdéses tankönyvre jellemző az értékelő-interpretáló hangsúlyú mondatok helyett az események, történések fókuszpontba állítása, az ezáltal megtámogatott kiegyensúlyozottságra való törekvés.

litikai aktivitás kikényszerítésétől, és fokozatosan mérsékeltek a terroruralom törvénytelenégeit. Jelszószerűen ez úgy hangzott, hogy »Aki nincs ellenünk, az velünk van«. Ez a hatalmpolitikai korrekció előmozdította a rendszer konszolidálódását anélkül, hogy annak lényege, az egypárti uralom változott volna. 1963-ban komoly nemzetközi nyomásra, cserébe azért, mert a »magyar kérdést« levették az ENSZ napirendjéről, Kádárék itthon amnesztiát hirdettek, az '56-os elítéltek zömét szabadon bocsátották.¹⁹

Boronkai Szabolcs, Kaposi József, Katona Tamás és Száray Miklós műve kritikus, de inkább tárgyilagosságra, értéksemlegességre törekvő, leíró jellegű tankönyv (a fenti idézetből is látható, hogy az egyes politikai döntések egyoldalú és önmagukban történő értékelése helyett a racionális motívumok és egyes hatások említésével történő árnyalás, „kiegyensúlyozás” a meghatározó).²⁰ A „középutas” jelző alkalmazása nem pusztán az értéksemleges írásmódra vonatkoztatva vethető fel a kötet kapcsán, de a tankönyvben megjelenő Kádár-képet illetően is, amennyiben a politikai vezető az adott helyzetekben – jellemzően – az optimális megoldást kereső szereplőként tűnik föl (például a személyi kultusz felelevenítése elutasításának a történelmi előzményekből való okulással történő indoklása). Ez a megközelítés arra tesz kísérletet, hogy az olvasó/tanuló el tudja helyezni a történelmi folyamatokat a korszak politikai környezetébe. Feltetelezi azonban, hogy a könyvet használó többé-kevésbé tisztában van a világot megosztó értékrendszerek mibenlétével, szerepével. A történelmi személyiségek hangsúlyosan jelennek meg a szövegben, cselekvéseik pedig a korszak reálpolitikusai döntéseinek eredményeként tűnnek fel az olvasó számára. A személyközpontú, racionalizáló bemutatásmódra vonatkozó további példaként emelhetjük ki a következő részletet.

„A hetvenes évek végére egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az ország gazdasága válság felé sodródik. Kádár erre hivatkozva visszaszorította

19 Boronkai–Kaposi–Katona–Száray 2016, 103.

20 Érdemes lehet ezen a ponton megjegyeznünk, hogy például a „törvénytelenségek” – mint a Rákosi-éra visszaéléseire utaló – meghatározás már a Kádár-rendszer szóhasználatában is bevettnek számított. A diktatúra kontextusában – egyes történészek véleménye, például Máthé Áron megközelítése alapján – értelmezve a „szocialista törvényesség megsértői” valójában semmi olyat nem követtek el, ami ne tartozott volna a korszak lényegéhez, a jogtalanság uralmához.

a párton belüli sztálinista erőket és újra kulcspozícióba helyezte a reformok híveit. Ez azonban már nem segített. Beindult az eladósodási spirál: a régebbi adósságok törlesztésére kellett újabb kölcsönöket felvenni, egyre rosszabb feltételekkel.”²¹

Személyközpontúság, a reálpolitikai érzék kedvező, „felmagasztaló” értékelése

„A hatvanas években oszladozni kezdett a Kádárt korábban körülvevő nemzetközi ellenszenv. A hetvenes években már mindinkább tekintélyes, népszerű politikusként kezelték, aki okos kompromisszumokkal a lehető legtöbbet teszi országa népéért. Kádárt a nyugati államfők, de a pápa is tárgyalópartnerévé fogadta. Kádár a hatvanas-hetvenes években kísérletezett ugyan »eretnek« belpolitikai megoldásokkal, arra azonban vigyázott, hogy külpolitikájában soha ne tegyen olyan lépést, amely kiválthatja a szovjet elvtársak neheztelését. A hetvenes évek végétől, a szovjet birodalom hanyatlásával egyidejűleg megnőtt Kádár külpolitikai mozgásteret is.”²²

Dupcsik Csaba és Repárszky Ildikó – bár helyenként kritikai elemekkel is él – alapvetően a leginkább kedvező értékelésű Kádár-képet állítja elének a többi tankönyvhöz képest.²³ Nem pusztán egy reálpolitikus, de egy meghatározó államférfi képe rajzolódhat ki a tanuló előtt (az idézett szövegrészlet például a Kádárt tárgyalópartnernek elfogadó, jelentős világpolitikai személyiségek említésén keresztül igyekszik megalapozni ezt az olvasatot) – mindezt erősíti az az alapbeállítódás, hogy a könyv hangsúlyosan személy-, nem pedig szükségszerűség-központú perspektívát alkalmaz. A Kádárt jelentős államférfiként bemutató – más tankönyvekhez képest kifejezetten kedvező Kádár-képet kínáló – személyközpontú leírást további példaként illusztrálja az alábbi szövegrészlet.

21 Boronkai–Kaposi–Katona–Szárny 2016, 112.

22 Dupcsik–Repárszky 2003/2016, 221–222.

23 Értelmezésünkben ez a szemlélet tükröződik a Takács–Feitl–Ripp (2013) által szerkesztett, *Kérdések és válaszok a Kádár-korról* című kötetben is.

„Míg a rákosista korszak politikája az »aki nincs velünk, az ellenünk van« szlogennel fejezhető ki, addig a híressé vált kádári szólam szerint: »aki nincs ellenünk, az velünk van«. Szabadabbá vált a szellemi élet, megszűnt Magyarország elszigeteltsége, ismét lehetett külföldre utazni. Kádár sokszor pragmatikusan, azaz az ideológiát háttérbe szorító gyakorlatiassággal közelített bizonyos kérdésekhez. A mezőgazdaság átszervezésekor például határozottan végrehajtották a téészesítést, de magántulajdonban hagyták a háztáji földeket, ahol a parasztság önma-ga számára és piacra is tudott termelni. Ez a politika annyira sikeres-nek bizonyult, hogy a háztájinak hamarosan kulcsszerepe lett az élel-miszer-ellátásban.”²⁴

Céliránymentes érzelmi-értékelő hangsúly, személyközpontú leírásmód

„Hogy a szovjet vezetésnek vagy Kádár Jánosnak állt-e érdekében in-kább megszabadulni Nagy Imrétől, nehezen dönthető el. A Kreml Nagy [Imre] kivégzésével figyelmeztetett arra, hogy a nemzeti kommunizmus gondolatát még csírájában is elfojtja. Kádár pedig megszabadult attól az embertől, akinek léte hatalmát potenciálisan veszélyeztette volna. Ká-dár János kormányzását többek között saját elvtársainak kivégzésével és – Haynau rémuralmát is felülmúló – tömeges megtorlással kezdte.”²⁵

Kovács István és Kovácsné Bede Ágnes tankönyve a szövegszerűen megjelenő tartalom szintjén a legélesebb kritikákat fogalmazza meg Ká-dár Jánossal és történelmi felelősségével kapcsolatban. A pszichologizá-lástól sem mentes (Kádár mint „ellentmondást nem tűrő egyéniség”) to-vábbi példaként szerepeltethetjük itt a következő sorokat.

„A társadalom és a hatalom között létrejött hallgatóságos »alku« a nyolcvanas évek közepéig állt fenn. Fenntartása érdekében Kádár

²⁴ Dupcsik–Repárszky 2003/2016, 218–219.

²⁵ Kovács – Kovácsné Bede 2001/2008, 238.

eltávolította a pártvezetésből és a pártból is az ötvenes években tevékeny szerepet vállaló sztálinistákat. Megakadályozta Rákosi hazatérését a Szovjetunióból, és megszabadult a keményvonalas elvtársaitól, így Marosán Györgytől. Kádár centripolitikája és ellentmondást nem tűrő egyénisége hosszú évtizedekre biztosította abszolút uralmát a pártban. A nyilvánosság előtt a párt egységét hangsúlyozta. Bár nem alakult ki olyan csoport, amelyik hatalmát megkérdőjelezte volna, a háttérben azért folytak viták. Mindaddig, amíg a társadalom és a párt közötti konszenzus fennállt, Kádár kézi vezéréssel elsimított minden ellentétet.”²⁶

Ugyanakkor ez az értékelő megjelenítésmód elsősorban konkrét történelmi események kapcsán jelenik meg (lásd az idézett részletet, melyben az értékelő és összehasonlító megállapítások Nagy Imre kivégzésével és a megtorlásokkal összefüggésben fogalmazódnak meg). A tankönyv a tanulók számára egy könnyen befogadható, esemény- és személycentrikus interpretációs típust képvisel.²⁷

Összegzés és záró gondolatok

A tanulmány céljai között nem szerepel, hogy állást foglaljon egyik vagy másik tankönyv mellett. Az írás keretei igazán részletes elemzést nem tettek lehetővé, de arra talán elegendőnek bizonyultak, hogy körvonalazzunk többféle Kádár-képet, illetve a Kádár-korszakról kialakított véleményyt. Az alábbi táblázatban összegezzük az egyes tankönyvekre jellemző megközelítésmódokat.

²⁶ Uo.

²⁷ Jóval kevesebb kiegészítést tartalmaz, mint például a Dupcsik–Repárszky-féle tankönyv, leírás módjában pedig – a Bihari–Doba-szerzőpáros által írott mű egyfajta ellenpontjaként – jóval kisebb szerepet kapnak a történelmi folyamatok, helyette az események sokkal inkább a szereplők döntéseinek eredőjeként bomlanak ki az olvasó számára.

4. táblázat: A tankönyvekben megjelenő jellemző megközelítésmódok összességé

	<i>Kvalitatív szövegelemzés</i>	<i>Kvantitatív tartalomelemzés</i>
Bihari–Doba 2006/2009	A történelmi folyamatokat személyektől független szükségszerűségek alakítják – megengedő, szépítő, reálpolitikai olvasatot implikáló szövélasztások.	Kevés szó esik Kádárról, a törzsszövegből kimarad a Rákosi-éra vonatkozásában való említése.
Borhegyi–Bódy–Kojanitz 2016	Kádár személyes felelőségének hangsúlyozása, érvek mentén történő „nosztalgiarombolás” – a korszak diktatórikus jellegének hangsúlyozása a használt kifejezések szintjén is.	Kádár nevének gyakori előfordulása, megjelenik a korszak emlékezete, utóélete kapcsán is – erőteljesen névadójához kötődik maga a korszak is.
Boronkai–Kaposi–Katonai–Szárny 2016	A leírások szintjén értéksemlegesre, tárgyilagosságra való törekvés – pró és kontra szempontok említése, Kádár „középutasságának” hangsúlyozása.	Kádár neve megjelenik a szövegben a korszak utóélete és emlékezete kapcsán is.
Dupcsik–Repárszky 2003/2016	Kádár személye jelentőségének hangsúlyozása – enyhén kritikus hangvétel mellett a reálpolitikai érzék kedvező, „felmagasztaló” értékelése.	Gyakori említés, a korszakot erőteljesen a névadójához köti a szöveg – ugyanakkor a külhoni magyarok témája vonatkozásában elmarad az említése.
Kovács – Kovácsné Bede 2001/2008	Személyközpontú, de leegyszerűsített szóhasználat, a köznapihoz közelítő nyelvezet – érzelmileg stílusosan színezett, de célirányosságtól többnyire mentes leírásmód.	Arányában viszonylag gyakori a közvetlenül személyhez kötődő említés, megnevezés – valamint viszonylag hangsúlyos Kádár említése az 1956-os események kapcsán.

A különbségeket és a különbözőségeket – a „kanonizált” diskurzuszintér jellegének is köszönhetően – nem annyira az egyes kapcsolódó történelmi események megítélésének eltérései, mint inkább általánosabb viszonyítási keretek, értékrendek és világnézetek határozzák meg.

A tankönyvekben tükröződő megközelítéseket, a szövegekben rejlő előítéleteket és az általuk felkínált olvasatokat nagyban befolyásolja, hogy a) a történelemre mint folyamatokra, szükségszerűségekre vagy mint személyek és események történetére tekintünk; b) transznacionális-globalista vagy nemzeti-közösségelvű viszonyítási alapról közelítünk a korszakhoz; c) a szövegeket emlékezetpolitikai, érvelő vagy egy tárgyilagoss, pró és kontra elemeket kereső, leíró vállalkozásként értelmezzük; d) a leírt eseményeket utólagosan igyekszünk-e racionálisan magyarázni vagy a jelenben is ható okok és következmények láncolataként próbáljuk

értelmezni azokat; e) az adott történet/időszak szereplőit morális alapálásból, teljességre törekvően, a korszak egészére vonatkozóan értelmezzük vagy reálpolitikai szempontból, epizodikusan kívánjuk-e értékelni.²⁸

A Kádár János és a nevéhez köthető történelmi korszak történelem-tankönyvekben való megjelenítését elemző tanulmány arra tett kísérletet, hogy a vizsgált jelenségen túlmutató, történelmi témák szövegszerű megjelenítésének értelmezésére szélesebb körben is kiterjeszthető – minden bizonnyal tovább finomítható, bővíthető – szempontrendszerrel mutasson be.

Irodalom és források

Elemzett tankönyvek

- Bihari, Péter – Doba, Dóra 2006/2009: *Történelem a 12. évfolyam számára*. Budapest, Műszaki.
- Borhegyi, Péter – Bódy, Zsombor – Kojanitz, László 2016: *Történelem 12. tankönyv*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet.
- Boronkai, Szabolcs – Kaposi, József – Katona, Tamás – Száray, Miklós 2016: *Történelem 12. A középiskolák számára*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet.
- Dupcsik, Csaba – Repárszky, Ildikó 2003/2016: *Történelem IV. Középiskolák számára*. Budapest, Műszaki.
- Kovács, István – Kovácsné, Bede Ágnes 2001/2008: *Történelem – tankönyv. 12. osztály. XX. század*, Debrecen, Pedellus.

Szakirodalmi hivatkozások

- Assmann, Jan 2013: Az emlékezés kultúrája. In uő.: *A kulturális emlékezet – Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz – C. H. Beck, 29–46.
- Bauer, Béla – László, Tamás – Máthé, Áron – Megyery, Gerda – Vandróczki, Viktor 2021: *A kommunista diktatúra emlékezete a magyar társadalomban*. Budapest, Századvég.
- Corbin, Juliet – Strauss, Anselm 2015: *A kvalitatív kutatás alapjai. A Grounded Theory elemzési módszer technikája és eljárásai*. Budapest, L'Harmattan – SE Mentálhigiéné Intézet – Sage.

²⁸ Ezek a szempontok a megalapozott elmélet módszerének alkalmazása során kristályosodtak ki, így a szempontrendszer az elemzés egyfajta elméleti eredményeként fogható fel – előzetesen nem képezte az alkalmazni kívánt elemzés részét.

- Domschitz, Mátyás – Hamp, Gábor 2006: A kommunikáció színtereiről. In Horányi Özséb (szerk.): *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI-Typotex, 101–173.
- Foucault, Michel 1998: A diskurzus rendje. In uő.: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok. Előadások és interjúk*. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor, 50–74.
- Gyáni, Gábor 2020: A történelem mint emlék(ezet). In uő.: *A történelmi tudás*. Budapest, Osiris, 354–382.
- Nemesi, Attila László 2016: Befolyásolás a nyelv eszközével. In uő.: *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Budapest, Loisir, 185–215.
- Nora, Pierre 2010: A nemzet-emlékezet. In uő.: *Emlékezet és történelem között – Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág, 188–200.
- P. Szilczl, Dóra 2018: Bevezetés a kritikai diskurzuselemzésbe. *Jel-kép*, 2018/3, 3–26.
- Takács, Róbert – Feitl, István – Ripp, Zoltán (szerk.) 2013: *Kérdések és válaszok a Kádár-korról*. Budapest, Napvilág.
- Williams, Raymond 2003: A kultúra elemzése. In Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 28–40.